

ÁPOLÓNŐK TÖBB HELYSZÍNEN – KUTATÁS TÖBB SZÍNTÉREN

MÓDSZERTANI DÖNTÉSEK, TÖBBSZÍNTERŰ ETNOGRÁFIA

Doktori disszertációmhoz végeztem kutatást a Szilágyságban, amikor a 2000-es években mikrobuszokkal jártam rendszeresen Budapestről Erdélybe. Naponta több menetrendszerinti járat is indult a Népstadiontól, később a Népligeti parkolóból. 2005–2006 tájékán feltűnt, hogy változik az utazóközönség. Míg korábban férfiakkal, főként fiatalabb férfiakkal váraкоztam a buszra, megjelentek a nők, elsősorban a közép- és idősebb korosztályhoz tartozó nők. Ez a tendencia a későbbiekben folyamatosan erősödött, és már alig-alig lehetett találkozni az addig megszokott *tipikus* erdélyi utastárssal. A mikrobuszos tapasztalás által felvillantott társadalmi keresztmetszet egy teljes mértékben átalakult helyzetet engedett felsejleni: csökkent a menetrendszerinti járatok száma, férfiak helyett nők utaztak, illetve generációváltás is történt. Elvértve találkozhattam ugyan húszas vagy harmincas éveikben járókkal is, de a legkevésbé sem emlékeztettek az előző időszak vendégmunkásaira. Ők azok voltak, akik tartósan Magyarországon éltek, esetleg letelepedtek, és szüleiket látogatni mentek haza, vagy olyan utasok, akik rokon- és barátlátogatás céljával indultak Romániába. Az idősebb utasok esetében először arra gondoltam, hogy ők a rendszerváltást követő időszakban nagy számban Magyarországra költöztek szülei, és gyerekeik családját mentek meglátogatni. Ez az elképzelés csak részben bizonyult igaznak. A mikrobuszon elhangzott történetek azonban egy új társadalmi helyzetet rajzoltak ki: megváltozott az Erdély és Magyarország közötti munkamigráció. Egy új foglalkozási ágazatban alakult ki igény együttműködésre a két térségben élők között, és ez másfajta társadalmi csoportot mobilizált. Az építőiparban és mezőgazdaságban szezonmunkaszerűen dolgozó fiatal férfiak helyett idősgondozásra vállalkozó nők jelentek meg a nemzetközi munkaerőpiacon.¹

Személyes kutatói pályám számára ez a megfigyelés új lehetőséggel kecsegtetett: mivel addigi kutatásaim két irányba ágaztak (migráció és idős generáció), kínálkozott az alkalom, hogy ezt a két érdeklődést összekapcsoljam.

¹ Tánczos Vilmos az 1990-es évek korai időszakának buszos élményeiről és az erdélyiek magyarországi vendégmunkás helyzetéről számol be néprajzi esszéjében. Ebben az időszakban még túlnyomó részt férfiak jöttek – próbáltak helyet találni maguknak egy másik ország munkaerőpiacán és egy hierarchikusan szerveződő nemzetközi viszonyrendszerben (TÁNCZOS, 1996).

A jelenség feltárása érdekében 2008-ban pályázatot nyújtottunk be Széman Zsuzsa szociológus kollégámmal.² Ennek a kétéves kutatásnak a keretében az erdélyi asszonyok magyarországi idősgondozói tevékenységét vizsgáltuk. A munka során fokozatosan bontakoztak ki számomra az újabb irányok, és a továbbiakban a perspektívát és a célcsoportot tágítva, ekkor már egymagam, folytattam a vizsgálódást. 2010-től ismét Moldvába kezdtem járni, de míg pályám kezdetén a csángók történeti tudata foglalkoztatott, ekkor már azt akartam látni és megérteni, milyen hatással jár ebben a térségben a nők tömeges elvándorlása.³ Innen főként Olaszországba mentek dolgozni, és az előbbieken röviden vázolt jelenséghez hasonlóan szintén férfikirajzás volt a domináns a rendszerváltás utáni kb. másfél évtizedben. Ám a 2008-as gazdasági válság következtében csökkent az erős fizikai munkát igénylő feladatkörökben foglalkoztatott külföldiek iránti kereslet, és felerősödött a szolgáltatóiparban, valamint a háztartásban segítő női migránsok iránti igény. Ezt követően az alapdilemmám az volt, hogyan hasonlíthatom össze az Erdély–Magyarország és Moldova–Olaszország viszonylatában zajló idősgondozói mobilitást. Természetesen két különböző terepen tapasztalt ismeretek összevetése bármikor hozhat jól bemutatható párhuzamokat, mégis egyre inkább az lett a meggyőződésem, hogy érdekesebb a két adatgyűjtést nem csupán összehasonlítani, hanem sokkal inkább egy globális tendenciába belehelyezve értelmezni. Ez az elhatározás juttatott el további kutatási helyszínekre. Elkezdtem vizsgálni a Magyarországról elvándorló nőket, aminek köszönhetően már nemcsak Budapesten interjúztam, hanem vidéken is, illetve lehetőségem nyílt Burgenlandba is ellátogatni. Kárpatálján felkerestem magyarországi idősgondozásban dolgozókat, és ez kiváló párhuzam volt az erdélyi nők vizsgálatához. 2010 őszén három hónapot már Olaszországban (Ancona, Marche régió) töltöttem, ahol állomásozó terepmunkát végezhettem román nők körében. Következő évben tovább folytattam a romániai moldvai kutatómunkát, de egyúttal eljutottam Moldova Köztársaságba is, és Kisinyovban készítettem interjúkat női migráció következtében transznacionálissá váló családok tagjaival. 2011 végén eljutottam Izraelbe, ahol megismerkedhettem a magyar nők Európán kívüli migrációs és idősgondozói tapasztalataival. 2012-től tovább folytattam a közép-európai térségnek a globális idősgondozói ágazatba való integrációjának tanulmányozását, és megfi-

² OTKA K76236. A projekt címe: *Migránsok az idősgondozásban*. Futamideje: 2009. április – 2011. március.

³ A moldvai térség kutatási célponttá válásában nagy szerepet játszott, hogy egyik legnagyobb kibocsátó terület Románián belül. Dumitru Sandu kutatásai is azt mutatják, hogy míg 2001-ig viszonylag egyenlő mértékű volt a kiáramlás Románia három nagyobb régiójából, 2001 után Moldova vált messze a legjelentősebb kibocsátó térséggé, és főként Olaszországba vándoroltak (SANDU, 2006, 18–20.).

gyelhettem, hogyan rajzolódik át ebből a szempontból a régió térképe, ugyanis csökkent a térségen belüli mozgás, miközben Magyarország egyre nagyobb mértékben vált befogadó országból kibocsátó országgá. Utolsó nagyobb terepmunkám külföldön az Amerikai Egyesült Államokban volt, ahol a tengeren túli háztartásiparban foglalkoztatott magyarokat vizsgálhattam.⁴

A téma fokozatosan bontakozott ki, az újabb kérdések újabb helyszínekre vittek, és a kutatás íve nem előre megtervezetten, hanem inkább lépcsőzetesen inspirálódva folyamatosan épült. A terephelyszínek számának növekedése egyre gazdagabbá tette a kutatást, a vizsgált kérdések is gyümölcsöző értelmezői kontextusba kerültek az így végzett munka során, de mindeközben növekedett egy feszültség is. Mivel korábban egy témát mindig egy – tágabb vagy szűkebb értelemben vett, de lokálisan összefüggő, tehát egy – terepen vizsgáltam, szakmai közegemben is ennek példáival találkozhatom mások kutatómunkájával kapcsolatban, illetve szakirodalmi olvasmányélményeim is nagymértékben egy adott közeghez kapcsolódó adatgyűjtés eredményeivel foglalkoztak, kezdtek kétségek támadni bennem, hogy miként lehet érdemi eredményeket kihozni a nagyon különféle helyen szerzett tudás együttes kezeléséből. Már jócskán előrehaladt a kutatómunkám, amikor ráébredtem, hogy az ily módon spontán kialakult munkám tulajdonképpen nem más, mint az ún. *multi-sited* etnográfiai módszer. Kérdéseim száma ezt követően ugyan nem csökkent, de megváltozott a fókuszuk, a széttartó gondolatok irányba rendeződtek, a gyűjtött adatok elkezdtek kiegészíteni egymást, és a megfigyelések kapcsolódni kezdtek egymáshoz.

Terepkoncepciók: elrugaszkodás a tértől (*place*) a színtér (*site*) felé

A Malinowski elveivel és érveivel felvértezett antropológia, melynek módszertana a kisléptékű, lokális térhez kötött, zárt közösségek vizsgálatára tesz alkalmassá, szembetalálkozott a társadalom globalizálódásával, a posztkoloniális és posztmodern átalakulás következményeivel, melyekre új válaszokat kellett adni. George E. Marcus híressé vált tanulmányában kidolgozta a *multi-sited* etnográfia módszertani és elméleti alapjait. A kortárs jelenségek értelmezéséhez olyan megközelítésmódot tartott szükségesnek, ami képes követni a kulturális változásokat, a mobilitást és a diszkontinuitást. A rendszerszemlélet helyett

⁴ Ehhez a kiterjedt és sok helyszínen zajló terepmunkához a következő támogatásokat kaptam 2008-tól 2016-ig különböző időszakokra: Eötvös Állami Ösztöndíj, Magyar Tudományos Akadémia, Bolyai János Kutatói Ösztöndíj, Fulbright Kutatói Ösztöndíj.

egy nyitottabb, spekulatívabb, nem lezáró jellegű téma kidolgozási folyamatot javasolt, amit szimultán módon a diszkontinuus kontextusépítés kísér. Az így felfogott etnográfia nem a holisztikus reprezentációra törekszik, hanem egy térképezési gyakorlat, ami a különböző lokalitások közötti relációkat keresi, azaz kapcsolatok, fordítások, asszociációk belső logikáját pozicionálja. A kutatás sem lehet többé statikus, mert témája folyamatosan mozgásban van és különböző szituációkba ágyazott. Ezzel feloldja a lokális és a globális, valamint az életvilág és a társadalmi struktúra szembeállításából eredő feszültséget, és javasolja emberek, tárgyak, metaforák, történetek, allegóriák, életutak, biográfiák és konfliktusok követését, illetve párhuzamos vizsgálatát több helyszínen (MARCUS, 1995).

A szakmánkban hagyományossá vált terepfogalom elemzése során Akhil Gupta és James Ferguson azt mutatják be, hogyan konstituálódott az antropológiai *terep*, valamint a *terepmunkaként* leírt/előírt kutatói gyakorlat. A tudománytörténeti áttekintés során rávilágítanak arra, hogy egy fetiszizálódási folyamat ment végbe, melynek során különválasztásra került az otthon és a kutatás helyszíne, illetve a kutató és vizsgálatának tárgya, azaz a *mások*. Ebben az értelemben a terep olyan a prioriként definiált világgként tételeződött, amelyhez eltérő, *más* kultúra és emberek csoportja tartozik. A *mátság* alapján koncepcionálisan hierarchizálhatóvá vált a világ: minél *másabb* egy adott kultúra, annál érdekesebbnek bizonyult a kutatásra. Az ideális *terep* így a kutató – aki többnyire a nyugati civilizáció tagja – életvilágától leginkább különböző, azaz természetközeli, rurális, agrár, állattartó, és ha lehet, még akár *vad* is. Mivel az így felfogott *terep* a szakma védjegyévé vált, és intézményesülésében is fontos szerepet játszott, a terep geográfiai alapú elképzelése szívósan kitartott a huszadik század folyamán. Gupta és Ferguson a *terepmunka* archetípusának konvenciójától való elmozdulást sürgették, már csak azért is, mert szorosan összefüggő, kölcsönösen összekapcsolt világunkban soha nem vagyunk *terepen kívül*, a terep és az otthon szétválasztása teljes mértékben mesterséges. A *terep* ilyen jellegű különválaszthatósága csak azért vált lehetségessé, mert a nyugati etnocentrikus kutatói kör termelte ki azokat a misztifikált elképzeléseket és habitusokat, melyekkel *mássa* és külön kezelendővé vált. A tudományterület demokratizálódását és az antropológiai tudás komplexitását segítené – érvelt a szerzőpáros –, ha a *terep* és *terepmunka* fetiszizálását lecserélnénk rugalmas megismerési stratégiákra, melynek csak egyik, de nem kizárólagos alternatívája a földrajzilag körülírható területek vizsgálata (GUPTA – FERGUSON, 1997).

Az említett szakmunkákkal egy időben, ugyancsak a változások lekövetéséhez szükséges megújulás érdekében gondolta újra Arjun Appadurai a lokalitást

mint a társadalomkutatások egyik alapfogalmát.⁵ Megközelítése ontológiai, és arra keresi a választ, „mit jelenthet a lokalitás egy olyan helyzetben, mikor a nemzetállamok a nemzetek feletti destabilizáció sajátos formáival szembesülnek” (APPADURAI, 2001, 3.). Imaginációja jelentős eltérésre ösztönöz a társadalom elképzelésében, ugyanis leválasztja a lokalitást a területi kötöttségről és geográfiai meghatározottságról. Appadurai koncepciójában a lokalitás egy alakzat, a társadalmi élet aspektusa: „Számomra a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőségnek tartom, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre” (APPADURAI, 2001, 3.).

Ezek az írások megnyitották az utat az új kérdések, megközelítések és kutatási irányok felé. Megváltozott a kutatóknak a terephez való viszonya, a kutatási témák köre bővült, és variálódott a kutatói gyakorlat eszközkészlete. A kutatás alapját képező terephez való önreflexív viszonyulás vitára inspirálta az antropológiai szakmát annak tisztázása végett, hogy mi is érthető a továbbiakban a *terep* fogalma alatt, amennyiben szembenézünk azzal a premisszával, hogy a tér társadalmilag konstruált, illetve a tér tereppé válása/alakítása nem a priori adottság, hanem a kutatói tevékenység terméke. Elsőként a Simon Coleman és Peter Collins szerkesztésében megjelent *Locating the Field. Space, Place and Context in Anthropology* című kötetet emelem ki, melyben a szerzők arra keresik a választ, hogy a relativizált és már korántsem egyértelmű új terepkonceptióval hogyan lehet leírni társadalmi folyamatokat (COLEMAN – COLLINS, 2006). Néhány évvel később Mark Anthony Falzon az általa szerkesztett, *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research* címet viselő, nagy összefoglaló tanulmánykötethez írt bevezetőjében leegyszerűsíti a dilemmát: miért is lenne kivétel az etnográfiai tér a konstruktivitását illetően? Számára ez kétséget kizáróan eldönti a vitát, és egyértelművé teszi, hogy a kortárs társadalmak elkerülhetetlenül egy nagyobb egység részesei, és a tárgyak, személyek, információk, javak, ideák folyamatos mozgásban vannak, területi kötöttségtől elrugaszkodva közlekednek egy nyitott, globális egészben (FALZON, 2009). Cordula Weißköppel arra a folyamatra irányította a figyelmet, ahogyan a kutatói döntések során a feltárt adatok tömkelegéből a kutató összerakja vizsgálati tárgyát, akárcsak egy puzzle. Módszerét nem helyhez kötött, hanem szituációba ágyazott, fókuszorientált etnográfiának tartja, és a legnagyobb kihívásként a különböző terek és inherens adatok közötti láthatatlan kapcsolat feltárását nevezte meg (WEIBKÖPPEL, 2009). James Clifford követve Gupta és Ferguson gondolatait arra a következtetésre jutott,

⁵ Az itt hivatkozott szöveg eredetije 1996-ben jelent meg.

hogy a terep nem annyira tér, mint inkább habitus: diszpozíciók és gyakorlatok megtestesített halmaza (CLIFFORD, 1997, 2001). Mivel a terep olyan helyé változott a társadalomtudományokban, melynek körvonalai elmosódtak, Eva Nadai és Christoph Maeder a *bolyhos terep* (*fuzzy fields*) megnevezést találta legszemléletesebbnek a korábban konkrét és körülhatárolt terepekként kezelt helyek újrácímkezésére ismételten hangsúlyozva, hogy a területi alapon való definiálás feltétlenül kritikai megközelítést igényel (NADAI – MAEDER, 2005). Itt említendő a Laura Hirvi és Hanna Snellman szerkesztésében megjelent könyv is, a *Where is the Field?*, melyben amellett teszik le a voksot, hogy a globalizált világban, ahol megnövekedett a mobilitás, felgyorsult a közlekedés és fokozódott a kölcsönös összekapcsoltság, a terep nem malinowskiánus kezelése szükségszerűvé vált (HIRVI – SNELLMAN, 2012). Laura Hirvi pedig az előbb bemutatott szerzőkhöz hasonlóan annak a folyamatát teszi láthatóvá, ahogyan a kutató az alanyok kiválasztásán, az adatok szelektálásán, a vizsgált csoporttal folytatott interakciók emberi esetlegességén keresztül eljut a végső termékhez, vagyis a *post hoc* konstruált terephez (HIRVI, 2012).

Marcus munkája nagy hatással volt a társadalomtudományokra. Különösen alkalmasnak bizonyult a migrációkutatás számára, ahol már amúgy is fókuszba került a kibocsátó és a befogadó tér párhuzamos vizsgálata, de ez a megközelítés megnyitotta az utakat a helyszínek szabadabb és rugalmasabb kiválasztására, együttes elemzésére. A média-tudományokban pedig egészen új irányzatokat indított el: azóta beszélhetünk digitális antropológiáról, netnográfiról, cyber ethnográfiról, online ethnográfiról stb. Marcusnak sikerült elérnie célját, hogy a *multi-sited* ethnográfia ne csak a normatív, főáramban lévő antropológiai gyakorlat egyik alárendelt, parazita (*parasite*) alternatívája legyen, hanem egy teljes értékű alternatíva (*para-site*), egyenrangúként kezelt módszertani eljárás (MARCUS, 2000).⁶

A magyar gyakorlatba nemhogy nem épült be a módszer, de még a terminológia pontos fordítása és meghonosodása is várat magára. Tudománytörténeti áttekintésekben vagy módszertani összefoglalókban találkozhatunk a fogalommal, többnyire *többterepű ethnográfia* megnevezéssel (VÖRÖS – FRIDA, 2004; FEISCHMIDT, 2007; KISDI, 2012). Ez a fordítás viszont félreértelmezésre ad okot, és megtévesztő a módszer lényegét illetően, ami nem csupán abban áll, hogy megsokszorozódnak a terepek, azaz több terepen kerül sor a kutatásra. Több nemzetközi szerző is kitér annak hangsúlyozására, hogy a *multi-sited* nem egyenlő a *multi-local* vizsgálattal. A több helyen, több kapcsolathálóban és közösségben végzett terepmunka többet ad a helyszínek pusztá halmazánál,

⁶ A módszer kritikussai: Ghassan HAGE (2005), Matei CANDEA (2009), Joanna COOK, James LAIDLAW, Jonathan MAIR (2009).

és nem merül ki a különböző helyeken gyűjtött adatok összehasonlításában. (HANNERZ, 2003; HORST, 2009; WEIBKÖPPEL, 2009) A *multi-sited ethnography* magyar megfelelőjének sikeresebb változata a *többszínterű etnográfia*, mely kifejezéseket Biczó Gábor és Nagy Károly Zsolt használták, akik maguk is alkalmazták a módszert (BICZÓ, 2012; NAGY, 2012). A továbbiakban én is ezt a megnevezést használom, már csak azért is, mert megkönnyíti a földrajzi területhez való kötöttségtől és ennek teljes asszociációs körétől való elrugaszkodást, és egyéb magyarázkodás nélkül nyitottá tesz a nem területjellegű, hanem például a facebookon szerveződő csoportok bevonására is.

Magyar nők szétszóródva a globális gondozói ágazatban

Témaválasztásom már a kutatás kezdetén kizárta annak lehetőségét, hogy egy területileg jól körülhatárolható csoport elemzésével foglalkozzam, bár korábbi munkatapasztalataim alapján elsősorban erre volt képzettségem és gyakorlatom. El kellett mozdulnom tehát a faluból a város, a városból a globális felé, valamint a fizikailag körülhatárolható tereptől a transzlokális és virtuális dimenziók irányába. Korábbi stratégiáim, mint például az interjúzás, a kapcsolatháló feltérképezése és a résztvevő megfigyelés továbbra is alkalmazható technikák maradtak ugyan, de megváltozott formában, újragondolt érvényességi paraméterekkel és értelmezhetőségi keretekkel. A lokalitástól való eltávolodás komfortzónámon kívülre kerüléssel járt ugyan, de elkerülhetetlen volt, hiszen mobilitásban lévő nőket vizsgáltam, akik ráadásul nemcsak két hely, vagyis az otthon és az új, külföldi lakóhely között mozognak, hanem a munkalehetőségek és változó élethelyzeteik függvényében akár több befogadó országban is megfordulnak, váltogatják a helyszíneket. Célszerűnek bizonyult tehát a területi szempontok helyett a választott téma adottságaihoz alkalmazkodni, és a beszélgetőtársakat, valamint a kutatási helyeket ennek függvényében kiválasztani, alakítani.

Az is nehezítette a munkámat, hogy nem feltétlenül értek össze a szereplők és történeteik. Izraelben és Olaszországban többé-kevésbé összefüggő kapcsolathálót volt szerencsém kutatni, ami ugyan transzlokális, de tagjai *összetálkálnak* egy lazábban vagy szorosabban felépülő háló tagjaiként. Ezen kívül viszont olyan egyénnel ismerkedhettem meg, akiknek sok közülük nem volt egymáshoz, esetleg néha előfordult egy-egy baráti kapcsolódás vagy csak időszakos, esetleg véletlenszerű ismerősi érintettség. Törekedtem ugyan arra, hogy a terepeket, a kapcsolathálókat vagy az egyéneket összekapcsoljam, de

ez több okból is naivan optimista elképzelésnek bizonyult. Elsősorban a téma érzékenysége szabott korlátokat: egyrészt a munkavégzés többnyire illegális vagy kvázi-legális jellege miatt, másrészt a női migrációval és a transznacionális családdal összefüggő magánéleti aspektusok miatt zárkóztak el sokan attól, hogy munkaadójukat, házastársukat, gondozottjukat, gondozójukat, gyereküket stb. megkeressem. Szívesen megszólítottam volna például otthon maradt férjeket, hogy láthassam, miként viszonyulnak a női migrációhoz, hogyan szervezik életüket apaként ebben az új szerkezetű családban és háztartásban, miként pozicionálják magukat a megváltozott jövedelemviszonyok tükrében magasabb keresetű feleségükhöz képest, hogyan alakult át a házastársi dinamika az ő értelmezésükben stb., de határozottan elutasították, hogy interjút készítek velük, legfeljebb néhány odavetett mondattal reagálták le a témafelvetést. Másrészt viszont a kutatómunka gyakorlati szempontjai szabtak korlátot a vizsgált téma inherens dinamikája követésének. Mivel pályázati alapokra támaszkodva kell megszerveznem a gyűjtőmunkát, terveimmel és elképzeléseimmel alkalmazkodnom kell a pályázati rendszerek természetéhez és elvárásrendszereihez. Magyarán: ott és akkor tudtam terepmunkát végezni, ahova és amikorra támogatást sikerült szereznem, illetve annyi időt tölthettem egy adott helyszínen, amennyit a pályázató jóváhagyott. Példaként említem, hogy igen szerettem volna összekapcsolni a Csángóföldön végzett terepmunkámat az olaszországi kirajzással. Bákó környéki kapcsolathálóm Észak-Olaszország felé orientált volna, de sajnos nem sikerült szert tennem olyan olasz kutatóintézetre, mely tagja volt annak a hálózatnak, amivel a magyar pályázató szerződésben állt. Így kerültem Közép-Olaszországba, ahol ugyan nagyon gazdag anyagot gyűjtöttem román nők körében, de nem sikerült megvalósítanom a téma szempontjából indokolt elképzelésemet. Be kellett érnem tehát a többszinterűségnek azon lehetőségeivel, melyek egy kevésbé szervezett, időnként spontán vagy sporadikus módon alakuló adatgyűjtéseiből nyerhetőek. Megállapítható tehát a jelen kutatás esetében is, hogy a *terep* post hoc képződött egy összetett együttműködés és párbeszéd eredményeként, melyet három lényeges szereplő formált: a kutató, a kutatott(ak) és a támogató(k).

A migrációkutatások számára a többszinterű etnográfia – a módszertan pragmatikus újításán, vagyis a terepek megtöbbszörözésén túlmenően – jelentős koncepcionális hozadéka, hogy a nemzeti és nemzetközi értelmezői kereten felülemelkedve megnyitja a transznacionális dimenziót: a migrációban résztvevőkre nem úgy tekintenek többé, mint akik A-ból B-be vándorolnak, hanem mint akik egy összetettebb globális térben és kapcsolathálóban mozognak, melynek elemei nem csupán a kibocsátó és a befogadó tér és társadalom elemeinek összeadásából szerveződnek, hanem az új paraméterek között

új képződmények (pl. kapcsolathálók és színterek) is keletkeznek, melyek újraírják a migráció topográfiáját (AMELINA, 2010; PRÓNAI, 2002). A kutatások többsége két helyszínhez kötődik továbbra is, melyek vagy a származási és befogadó társadalomhoz, vagy a kirajzás két különböző színteréhez kapcsolódnak (pl. WEIBKÖPPEL, 2009; GALLO, 2009; CRINIS, 2012; HIRVI, 2012), de akár több kontinensre is kibővíülhetnek (LEONARD, 2009). Cindy Horst osztályozza a többszínű etnográfia módszerével végzett migrációkutatásokat aszerint, hogy individuálisan vagy csoportban, szimultán vagy lépcsőzetesen, illetve színtereket összekapcsolva vagy nem összekapcsolva végezték a kutatást (HORST, 2009). Mindeddig egyetlen példa van arra, hogy szimultán és összekapcsolt adatgyűjtést valósított meg egy kutatócsoport, mely megoldás ugyan szintén nem mentes a hibalehetőségektől (pl. kutatók eltérő képzettsége és személyes képességei), de feloldja a legtöbb dilemmát, ami a többszínű etnográfiával kapcsolatban felmerült. Valentina Mazzucato vezetésével 16 főállású kutatóasszisztensből álló csapat Ghanában és Amsterdamban dolgozott 2002 és 2005 között: 33 kapcsolathálót vizsgáltak, és 115 alannal tartották a kapcsolatot. Eredményeik lenyűgözőek és meggyőzőek. Akár mintaszerűnek is tekinthetnénk munkájukat, de követhetőségének komoly korlátja a projekt magas költségigénye, hiszen fél millió euróba került, így megismétlésére valószínűleg kevés példa lesz. (MAZZUCATO, 2009) Célszerűbb tehát a kisebb merítéssel dolgozó és több kompromisszumra kénytelen kutatások tanulságait mérlegelni, és az így született jó példákat követni.

Kételyek és esélyek

A többszínű módszer célja, hogy tágítsa az etnográfia határait, miközben természetesen újabb határokkal kell szembenéznie. A legtöbb támadás három szempontból éri: vitatják a terepmunka mélységét, keveslik annak időtartamát, illetve kétségek merülnek fel a gyűjtött adatok kontextusát illetően (HAGE, 2005; CANDEA, 2009; COOK et al., 2009).

Érthető, hogy nehéz megválni azoktól az elképzelésektől, melyek az antropológiai hagyomány egyik alapirányzatának alapjához kapcsolódtak több mint egy évszázadon keresztül. Az a vízió, miszerint tudományágunk kultúrák holisztikus, homogén és kontinuos rendszerét képes leírni, véglegesen visszaszoruló ideál, vitákat tovább nem inspirál, mert egy elmúlt korszak feltételezésének/elvárásának lenyomata csupán. Nemcsak azért, mert statikus, zárt, jól körülhatárolt kulturális csoportokat már nem lehet találni, hanem a kultúráról

szerzett elméleti tudásunk is megkérdőjelezi annak ilyen módon való létét és értelmezhetőségét. Azzal kell beérnünk tehát, hogy töredezett és diszkontinuus entitásokként kezeljük a kutatásunk fókuszába helyezett társadalmi csoportokat, kulturális jelenségeket, és ehhez találjuk meg az adekvát módszertani eszközöket, illetve integrálni tudjuk a gyors átalakulásokat és akár az ambivalenciákat is (MARCUS, 1995; HANNERZ, 2009; FALZON, 2009). A konvencionális mélység igényét Falzon azzal utasítja vissza, hogy a kutatás fókuszában lévő emberek sem tapasztalják ezt, ezért valószínűleg nem is ez a dolgok rendje. Amellett érvel, hogy egy kitágított, ám felszínes világ megismerése önmagában is egyik formája az elmélyedésnek. A nagy holisztikus ambíció helyett a hanyag kivágás, kiragadás is kielégítő kompromisszum, amennyiben az elég jó (FALZON, 2009). Cindy Horst szerint nem is célja a többszinterű terepmunkának egy *teljes*, lokalizálható kultúra megértése, hanem sokkal inkább célozza meg a transznacionális hálózatokat és áramlatokat. A többszinterű etnográfia valószínűleg nem tudja *sűrű* leírását adni egy individuális csomópontnak, viszont annál inkább garantálja magának a hálózatnak, belső dinamikájának és a kölcsönhatásban lévő személyek, dolgok, aktivitások, jelentések *sűrű* leírását. A lényeg a téma relevanciájának követése (HORST, 2009). A színterek minőségi leírását többé nem a geográfiai paraméterek biztosítják, hanem a transznacionális gyakorlatban termelődő új topográfiák, mint például a kapcsolatok és a diszkontinuitás (AMELINA, 2010).

A kutatás mélységének a vitatása szorosan összekapcsolódik a terepmunka időbeli tényezőivel. A többszintéren dolgozó kutató értelemszerűen kevesebb időt tölt egy-egy helyen. Nyilván csapatmunkában, mint ahogyan Mazzucato és kollégái kutattak, ez a probléma áthidalható volt, de a gyakorlati korlátok mégis többnyire az individuális kutatást teszik lehetővé. Hannerz meghaladottnak tartja az antropológia klasszikus elképzeléseit a terepmunkának ezen aspektusával kapcsolatban is. A kutató egy-két évig tartó hosszas ott-tartózkodása egy adott terepen egy korábbi társadalmi helyzet és dinamika lekövetéséhez alkalmazkodott. Ma már úgy is megérhetők az emberek, ha nem figyeljük meg őket minden évszakban, mert aktivitásuk és tevékenységi ciklusaik nem függenek a természet ilyen jellegű változásaitól. És már csak nem is gyalogosok, hogy életterük színhelye egy behatárolt terephez kötődjék, ahol a kutató *lecövekelte sátrát*, és tartósan állomásozik. Az *igazi bennszülöttek* helyett mobil egyéneket és más hatások által befolyásolt jelenségeket van módunk tanulmányozni (HANNERZ, 2003). Több szerző is arról számol be, hogy bár nem volt lehetősége tartósan egy helyen adatokat gyűjteni, az ismételt jelenlét és a többszöri visszajárás során terepismerete elmélyült (HANNERZ, 2009; WEIBKÖPPEL, 2009; LEONARD, 2009). Mennyi tehát az optimális idő, amennyit egy helyen eltölteni érdemes/szükséges ahhoz, hogy elmélyült ismeretekre tehezzünk szert?

Terepmunkám során, mint említettem, lépésről lépésre építkeztem. A legtalálóbbs a spirális etnográfia⁷ terminussal illetni azt a munkafolyamatot, amit megvalósítanom sikerült, melynek legfontosabb előnyét abban látom, hogy az új helyszínek bevonásával nemcsak új adatok és adalékok kapcsolódtak a korábbi kutatási eredményekhez, hanem folyamatosan mélyült a megértés.

A különböző helyszíneken különböző lehetőségekkel és így eltérő kihívásokkal voltam kénytelen szembenézni. Viszonylag ritkán tehettem fel a szépen csengő és elméleti eszmefejtésekre méltán teret nyitó kérdést, hogy „mennyi időt optimális egy adott terepen eltölteni?”, ugyanis a feladvány fordított volt: „hogyan tudom optimálisan felhasználni a rendelkezésemre álló időt, amit a támogató határozott meg?” Így aztán igen eltérő időtartamú terepmunkákról számolhatok be, melyekkel igyekeztem jól gazdálkodni, még ha időnként nagyon szűkösnek is éreztem a kereteket.

Saját környezetemben tulajdonképpen állandóan *terepen* vagyok. Budapesten és környékén folyamatosan készíthetem interjúmat, és a résztvevő megfigyelésnek sincsenek komolyabb korlátai. A legváratlanabb helyzetekben is előbukkanhat a téma, akár egy baráti beszélgetés, facebook-bejegyzés, telekocsis utazás vagy vidéki ismerős szálláskérése során is belátást nyerhetek abba, hogy valakinek az anyját/nagymamáját gondozzák/gondozták erdélyi asszonyok, vagy mondjuk Bécsbe/Londonba utazik, mert gondozni megy, hogy fizetni tudja a lakáshitelét, esetleg ezzel egészíti ki nyelviskolai tanári jövedelmét stb. Ráadásul olyan formában is bevonódtam a gondozói hálózatban, amit nem terveztem, a legkevésbé sem volt szándékom: gondozók és gondozottak (vagy még csak gondozandók) családtagjai olyan csomópontnak tekintenek és kezelnek ebben a hálózatban, aki munkaközvetítői potenciállal rendelkezik. Ezért gyakran előfordul, hogy felhívnak gondozók, amikor nincs munkájuk, és jelzik, hogy van szabad kapacitásuk, illetve a másik oldalon lévők is megkapják a telefonszámomat, amikor gondozóra van szükségük. Természetesen a közvetítést információk is követik, így tájékozódhatom arról, mennyire volt sikeres a felek összetalálkozása, milyen az együttműködés, hogyan küzdenek meg a nehézségekkel, milyen helyzetek generálnak feszültségeket, illetve hogyan alakulnak az egyéni életutak gondozók/gondozottak cseréje során.

Erdélyi és moldvai terepmunkám ettől valamennyire különböző, de mégis sok szempontból hasonló. Ezeken a helyszíneken ugyan nem tartózkodom folyamatosan, de rendszeresen visszajárok, a megfigyelések tehát folytonosak. Többnyire egy-két hetes időszakokat töltöttem különböző településeken (Csík-szereda, Madéfalva, Marosvásárhely, Szék, Gyergyószentmiklós, Tusnádfürdő, Zilah, Szilágysomlyó, Margitta, Bukarest, Bákó, Lujzikalagor) az elmúlt évek-

⁷ A terminus Cindy Horsttől származik. HORST, 2009, 123.

ben, vagyis 2008-tól. Nem terepmunka jellegű alkalmak, tehát családom és rokonaim látogatása során is, de legfőképpen a mikrobuszos utazások alkalmával szintén lehetőségem van ismereteket gyűjteni a témáról.

Vannak helyszínek, ahova csak rövid időre jutottam el. Kárpátalján, Burgenlandban, Kisinyovban egy-egy hetet tölthettem. Ez az időkorlát természetesen meghatározza a gyűjtött adatok körét. Ilyenkor intenzíven interjúztam, de csak azokat volt módom megkérdezni, akik ebben a rövid időtávban otthon voltak, ráértek és bizalmat tudtak adni nekem gyors döntés alapján. Nem volt lehetőségem a többszöri megkeresésre, a beszélgetőtársak szabadidejéhez való alkalmazkodásra, a fontos, de elzárkózó személyek megnyerésére. Korlátozottan tudtam hozzáigazítani az adatmerítést a téma számára releváns szempontokhoz, és be kellett érnem azzal, hogy ezek közül nem mindegyiknek tudtam érvényt szerezni. Kisinyovban azokra a kapcsolathálókra kellett szorítkoznom, melyek egyetemen oktató kollégáim számára elérhetők voltak a városon belül. Kénytelen voltam tehát ehhez rugalmasan alkalmazkodni, és hogy növeljem annak esélyét, hogy ez alatt a rövid idő alatt valami érdemlegeset megismerhessek, ehhez igazítottam kutatói kérdéseimet: arra törekedtem, hogy a nő migráció következtében transznacionálissá vált családok fiatal felnőtt gyerekeit szólítsam meg, akik egy ilyen tapasztalással a hátuk mögött épp azelőtt a döntés előtt állnak, hogyan valósítsák meg saját lokális vagy globális pályájukat és családalapítási elképzeléseiket. Kárpátalján terepmunkában tapasztalt kollégámnak köszönhetően viszonylag kiterjedt merítéshez juthattam a szűkös keretek között is, mivel körültekintően és alaposan előkészítette számomra az *utakat*, segített a terepbejáráshoz szükséges feltételek megteremtésében, és folyamatos kommentárjaival értékes kiegészítő ismeretekkel járult hozzá az adatok értelmezéséhez.⁸ Burgenlandban egyetlen személy, a református lelkész bizalmi körére korlátozódott terepmunkám. Mivel alapvetően zárkózottak voltak a felsőöriek, ráadásul ezt a témát a privát szférához tartozónak ítélték meg, csak azokkal volt alkalmam beszélgetni, akik a lelkész ajánlására megnyíltak, önálló kezdeményezéssel nem tudtam eljutni egyetlen újabb interjúalanyhoz sem. Ezt a merítést szükségesnek tartottam kiegészíteni szombathelyi adatgyűjtéssel, ami ugyan geográfiailag a határ másik oldalán van, és egy másik államhoz tartozó település, de a téma szempontjából a két földrajzi terület egy szintérnek tekinthető.

Olaszországi terepmunkám jelentősen eltért ezektől. Három hónapot töltöttem Anconában, tartósan egy adott közösséget figyelhettem meg egy területileg viszonylag jól körülhatárolható és áttekinthető *helyen*. Valamennyi szintér közül ez mutatja a legtöbb hasonlóságot a klasszikus értelemben vett antro-

⁸ Ez úton mondok ismételtet köszönetet Borbély Sándornak és családjának.

pológiai terepmunkával a gyűjtés kereteit, stratégiáit és folyamatát tekintve. Megvoltak a belépés és kilépés *rítusai*, a befogadás lépései, a kutatói szerepkör megrajzolása/tulajdonítása/fenntartása és időnkénti elmosódása, a szereptévesztésekből adódó nehézségek, a jelenlét és megfigyelés folyamatossága, valamint a részvétel lehetősége. Volt módom tehát ismételt beszélgetésekre, bizalom kiépítésére, különböző szempontok szerinti optimális kapcsolathálók felgöngyölítésére, érzékeny témák kibontására, speciális kérdésekhez megtalálni az adekvát informátorokat, súlypontváltásokra, a munkavégzés belső logikájának a lekövetésére, valamint az egyéni élethelyzetekből adódó krízishelyzetek megfigyelésére.

Izraeli terepmunkám egy kicsit keveréke mindezeknek: egyik sem igazából, de sok hasonlóságot mutat valamennyivel. Három hetet töltöttem az országban, főként Jeruzsálemben és Tel Avivban tartózkodtam, de eljutottam a környező vidéki településekre is. Sajátosan indult ez a terepmunka. Mivel tudtam, hogy kevés idő áll a rendelkezésemre, kerestem a lehetőségeket a munka minél jobb előkészítéséhez. Véletlenszerűen – többszörös családi és ismerősi közvetítéssel keresztül – eljutottam egy kint dolgozó gondozóhoz, aki – mint később kiderült – az izraeli magyar ápolói kapcsolatháló legmeghatározóbb csomópontja. Agilis és proaktív személyiségéből kifolyólag több facebook kapcsolatom is lett igen hamar, és új *ismerőseimmel* chateltem és skype-oltam már kiutazásom előtt. Megjegyzem, a chatelések többségét nem én kezdeményeztem, hanem a lányok *barátkoztak* velem, érdeklődtek személyemről, kiutazásomról, ottani terveimről, vagy csak beszámoltak Izrael szépségeiről, főként turista látványosságairól – a chatelés műfajának megfelelően váltottunk rövidebb, főként felszínes, de mégis tájékozódó üzeneteket. Megérkezésemkor tehát nem egy idegen világba csöppentem. Azt hittem, főként én leszek a kapcsolatok kezdeményezője és hálózatok kibogozója, de ebben az esetben sokkal aktívabb volt a másik oldal, mint azt valaha tapasztaltam. Nagy meglepetésemre már első este csörgött a telefon hotelszobámban, és egy hölgy érdeklődött felőlem. Ismeretlen ismerősöm – aki nem a gondozói kör tagja, hanem más szalon keresztül értesült kiutazásomról – ettől kezdve rendszeresen hívott, beszámoltatott legfrissebb tapasztalataimról, kommentálta meglátásaimat, és elhalmozott különböző tudnivalókkal. A szálloda séfje is már előzetesen tudott rólam, a gondozói kapcsolathálón keresztül valamilyen módon értesült felőlem, és mivel véletlenül épp náluk volt a szállásom, a reggeliknél is volt rendszeres társaságom és készséges informátorom. Ez a dinamika a továbbiakban is elég jellemző volt. Nemcsak én kerestem fel személyeket, hanem ők is kerestek, sőt még közös utazást és kikapcsolódási programokat is szerveztek. Bár igen intenzíven léptek fel, korántsem voltak tolakodóak vagy korlátozóak munkámra nézve.

Mindvégig a magam szempontjai szerint alakíthattam az adatgyűjtési helyzeteket, és szabadon választhattam ki interjúalanyaimat az általuk készségesen megnyitott kapcsolathálón belül. Hazautazásom után sem szakadt meg a kapcsolat velük: emailen, facebookon és néha még skype-on is követtük továbbra is egymás életútját. Ez a sok szempontból nagyon különleges gyűjtési helyzet sajátos színtere a kutatásnak: egy virtuális *terep* néhány hétre lokalizálódott, majd később ismét virtuális dimenzióban vált elérhetővé, megfigyelhetővé.

Utolsóként említem az Amerikai Egyesült Államokban végzett munkámat. Öt hónapot töltöttem a Woodrow Wilson International Center for Scholars kutatóintézetben a fővárosban. Alaposabb megfigyelésekre tehát elsősorban Washingtonban volt lehetőségem, de interjúztam Chicagóban, New Yorkban és New Jerseyben is. Bár hosszabb időt töltöttem itt el, mint Olaszországban vagy Izraelben, nem jutottam el terepmunkám során hasonló mélységekbe. Nagyobb (nemcsak földrajzi értelemben véve) *terep* volt, lényegesen több kapcsolathálóval, szétszórtabb és nagyobb variabilitást mutató gazdálkodói társadalommal, nehezebben elérhető kapcsolatokkal és csomópontokkal, nehezebben követhető kapcsolati szálakkal. A rendelkezésemre álló idő kevésnek bizonyult ahhoz, hogy komplexebb ismeretekhez jussak. Pilotkutatásnak tekintem tehát az itt elért eredményeket, melyek egy későbbi terepmunka felépítéséhez jól használható kiindulási és támpontokkal szolgálhatnak.

Többszínű terepmunkám részletes bemutatása után világosan látható, hogy ez a módszer sok rugalmasságot, kreativitást és folytonos technikaváltást igényel (lásd még AMELINA, 2010). Mint ahogyan az is, hogy a különböző színtereken szerzett ismeretek összehasonlítása nem lehet célja az értelmezésnek. Már csak azért sem, mert az összehasonlíthatóság feltételei kevésbé adóttak. Az eltérő keretek miatt más-más technikákat voltam kénytelen alkalmazni, néhol főként interjúztam, máshol lehetőségem volt több jelenlétre és megfigyelésre, illetve helyenként igen részletes terepnaplót írtam, mert ez volt a legoptimálisabb formája az adatrögzítésnek. Van olyan színtér, ahol folyamatosan tartózkodom; van, ahova visszajárok; van, honnan eljöttem, és megszakadtak a szálak; illetve van olyan is, ahonnan eljöttem ugyan, de folyamatos az utánkövetés a digitális kommunikációs eszközöknek köszönhetően. Az interjúk fókuszai és a kutatói kérdések is változtak a lehetőségekhez igazodva. A kutatói pozícionálás stratégiáit és a kutatás témájának megfogalmazását is állandóan terepre kellett *szabnom*, hiszen teljesen másképpen viszonyultak a kutatási szituációhoz Kárpátalján, Felsőőrben, Kisinyovban vagy New Yorkban. A kutatónak tulajdonított szerepekörök is igen eltérőek voltak, ami meghatározta a beszélgetés jellegét: Olaszországban kezdetben potenciális riválisnak, majd újságírónak tartottak; Izraelben barátnő jellegű turistaként kezeltek; Ausztriában egyfajta *magyar*

kistestvér voltam, akinek segítettek, hogy információkhoz jusson a nyugati és a magyarországi magyarok kapcsolatairól; Magyarországon tudományos kutatónak számítok, aki egy országosan ismert intézmény számára valamifajta komoly és hivatalos (ezért időnként gyanús) munkát végez; Kárpátalján *nadrágos ember* voltam, aki egy hierarchikus elhelyezésben fentebb található, mivel a magyar fővárosból érkezett, illetve időnként a *Bezzeg az erdélyiek!* címkével ellátott csoportba téve éreztem magam; Erdélyben szimultán vagyok belső és külső tag, a mi-csoport része, szomszéd, barát, ismerős, barát barátja, ismerős ismerőse stb., illetve külső megfigyelő, egy magyarországi, aki ki tudja már megint mit akar, és miért tesz fel kérdéseket a nem hivatalos ottani munkáról; az Amerikai Egyesült Államokban pedig átmeneti színfoltja voltam a magyar diaszpórának autentikus és frissen érkezett magyarként, aki ráadásul egy még *igazibb* – mert tradicionálisnak vélt – magyar világból, Erdélyből származik. Nem szükséges hosszasan magyaráznom, hogy ezek a tulajdonított jelentések és szerepek igen különféle viszonyulásokat idéztek elő, így aztán a beszélgetések során különböző nehézségekkel kellett megküzdenem, hogy feltehessem kérdéseimet, és minél nyíltabb, teljesebb válaszokat kaphassak.

Eljutottunk tehát az alapproblémához: mihez lehet kezdeni az így szerzett ismeretekkel, és hogyan lehet őket együtt kezelni? Ez az a szint, ahol érdemes a többterepűségből a többszinterűségbe lépni koncepcionálisan is, és nem a terek összevethetőségét keresni, hanem a színterek közötti kapcsolódási lehetőségeket megtalálni, feltérképezni. Munkám során a kelet- és közép-európai nőknek a globális gondozói ágazatban való részvételét figyelhettem meg a jelenség (nemcsak a tér!) különböző pontjain, illetve ennek belső dinamikájára és logikájára nyertem rálátást. Megérthettem kik és miért mennek egyik vagy éppen másik országba; milyen transznacionális csatornákat használnak; milyen szempontok alapján orientálódnak ezekben és hogyan váltogatják őket; a nemzeti szintű munkajogi és bevándorlási szabályok hogyan hatnak a gondozói tevékenységre és a női szereplehetőségekre; milyen kulturális tényezők (és hogyan) befolyásolják a háztartásban foglalkoztatott státuszát; a migrációs tervek és pályák hogyan formálódnak különböző keretek között; miként integrálódik az idősgondozás a háztartásiparba vagy az ápolói tevékenységi körbe; mit jelent az otthon és a család transznacionális alapokra helyezve stb. Mind olyan aspektusok, melyek akkor tárulkoznak fel, ha a kelet- és közép-európai nők mobilitását egy globális tendencia részeként szemléljük. És bár ebben a globális dimenzióban a vizsgált gondozói körök nem feltétlenül kapcsolódnak közvetlenül egymásba, mégis kirajzolódik egyfajta összefüggő világ a közös tapasztalatok, élethelyzetek, értelmezések, jelentések és a szövevényes transznacionális hálózatok révén.

A többszínű etnográfia kapcsán felmerülő kétségek között harmadikként említettem az adatok kontextualizálhatóságát, amire itt, ezen a ponton érdemes reflektálni. Folyamatosan bővülő terepkutatásom során azért mentem újabb és újabb helyszínekre, mert érzékeltem, hogy a jelenség megértésének a kulcsa nem a lokálisan elérhető kontextusokban lelhető fel, hanem a jelenség különböző aspektusainak a vizsgálata során érhető el. Azáltal kerültek kontextusba az adataim, hogy több szinten szemlélhettem a folyamatot. Az egyes szintek egymásnak képeztek kontextust a megértés elmélyítéséhez. Appadurai szomszédságra vonatkozó értelmezésére emlékeztet ez a helyzet, aki arra a sajátos dialektikára világított rá, hogy miközben a szomszédságok a történelem, a környezet és a képzelet véletlenszerűsége által termelt kontextusok között léteznek, maguk is folyamatosan létrehoznak ilyen kontextusokat, így a szomszédságok mint kontextusok megtermelik a szomszédságok kontextusát (APPADURAI, 2001, 12–13.).

Terepmunka a világhálón

Külön kitérek a virtuális színtérben végzett terepmunkára, mivel újszerűsége miatt vet fel tisztázandó kérdéseket, melyekre reflektálni szükséges. Két vetülete van a problémakörnek. Egyrészt: hogyan *terep* az internet a maga körülhatárolhatatlanságával, fizikai paramétereiktől való elrugaskodottságával, szabadságával és szabadosságával, eltérő *játékszabályaival* és lehetőségeivel, gyors változásaival, sajátos belső dinamikájával? Másrészt: miképpen kapcsolhatók össze a virtuális térben és a területiség jegyeivel rendelkező helyeken végzett valóságdarabok *tereppé*?

Sok kutatót inspirált ez a kihívás, számtalan értelmezés íródott, melyek közül most főként Daniel Miller gondolatait emelem ki. Don Slaterrel közösen írt munkájukban (*The Internet: An Ethnographic Approach*) amellet érvelnek, hogy az internet nem egy *kívül lévő világ*, hanem be van ágyazódva a társadalmi struktúrákba és kapcsolatokba. A virtualitás nem független a reális, fizikai világtól és tértől, ezért nem is kezelhető különválasztva e kettő. Az internet nem egy új realitás, hanem egy új közvetítési forma, és a virtualitás is egy olyan képessége a kommunikációs technikáknak, mely inkább teremt, mint pusztán közvetít valóságokat. Az online és az offline élet szembeállítását és külön kezelését nem tartják gyümölcsözőnek, és mindenképpen arra ösztönöznék, hogy az antropológiai kutatások túllépjenek ezen a dichotómián (MILLER – SLATER, 2001). Mivel a téma jelentősége folyamatosan növekedett, Daniel Miller tíz

év múlva javaslatot tett Heather A. Horsttal egy új irányzat, a digitális antropológia megalapítására, melynek alapjait a *Digital Anthropology* címet viselő szerkesztett kötetben fektették le. A bevezető tanulmányban a szerkesztők ismételten a predigitális világgal kapcsolatos nosztalgikus érzések és romantikus gondolatok elengedésére sarkallnak, és kiállnak amellett, hogy a digitális technikák, akárcsak bármilyen más eleme a materiális kultúrának, egyre inkább annak a világnak a teremtéséhez járulnak hozzá, ami emberivé tesz bennünket (MILLER – HORST, 2012). A kötetből két tanulmányra utalnék még, Tom Boellstorff elemzésére és Daniel Miller önálló írására, ugyanis mindketten kitérnek a számomra fontossá vált Facebookra mint kutatási színtérre: ennek a mindennapi életbe való szerves beágyazottságát mutatják be, illetve Fülöp-szigeteki migráns nők példáján Miller arra a megállapításra is eljutott, hogy számukra ez egyféle otthonná vált, mivel bezárt életformájuk következtében itt élük társadalmi életüket (BOELLSTORFF, 2012; MILLER, 2012).

Kutatásom során a Facebook, mint említettem, nem szándékoltan ugyan, de a vizsgált jelenség dinamikájából, illetve a megfigyelt közösség sajátos életformájából és önszerveződéséből adódóan fontos színterré vált. Meg kell említenem, hogy más kutatás során is előkerült a Facebook, de ettől még nem vált *tereppé* a virtuális dimenzió. Nemrég ért véget az MTA BTK Néprajztudományi Intézet keretében zajlott négyéves hármashatár-vizsgálat.⁹ Ennek következtében is gyarapodtak ismerőseim a közösségi hálón, sokan bejelöltek, miután találkoztunk, de az így elérhetővé vált ismeretek csak adalékokként egészítették ki a fizikai térben gyűjtött adataimat. Főként egyéni érintettségű, magánéletre vagy néha munkára vonatkozó bejegyzéseket láthattam, de ezek közösségi relevanciája és témámhoz való kapcsolódásuk mértéke minimális volt. Az Izraelben dolgozó magyar nők Facebook-aktivitása és kapcsolataik virtuális szerveződése olyan jelentős, hogy esetükben valóban tapasztalhatóvá vált az online és az offline élet szerves összekapcsolódása, sőt akár összemosódása. Ezért a velük végzett munka során a kutatási színtérre úgy tekintettem, mint amit egyaránt formál a fizikai és a digitális tér és tevékenység.

A területhez kötött és szemtől-szembeni interakciókra épülő terepmunkatechnikák viszont nem ültethetőek át maradéktalanul a virtuális színtér módszertani eszközkészletébe. Gondolok itt egyrészt azokra a dilemmákra, amelyeket az etnográfus számára oly fontos *adatközlő* és a vele való kapcsolatalakítás hagyományos formáinak megváltozása, alternatív módozatai vetnek fel (vö. MARKHAM, 2013.), másrészt viszont az igen lényeges etikai kérdésekre. Többeknek lettem Facebook-ismerőse évekkal ezelőtt, amikor Izraelben jártam, és

⁹ Lásd <http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/index.html> – utolsó letöltés: 2016. március 16.

mivel bejelöltek, azóta is folyamatosan látom a bejegyzéseket, fotókat, kommentárokat. Vajon mennyire emlékeznek még arra, hogy kutatói minőségemben találkoztam velük/érdeklődtem irántuk? Amikor nincsenek nálam – mert láthatatlan vagyok – munkaeszközeim, melyek egyértelműen észlelhetővé teszik szerepkörömet és jelenlétem indokát/szándékát, felmerül-e bármelyikükben is mielőtt posztolnának, hogy ezt egy kutató is figyeli? Meghívtak Facebook-csoportjukba, aminek tagja vagyok azóta is. Nyilvános, de passzív tagja. Soha nem írok bejegyzést ide, tehát néma és láthatatlan vagyok. Mennyiben tekinthető *résztevő megfigyelésnek* ez a test nélküli jelenlét? Azt gondolom, a fizikai érzékelhetőség hiányában részvétléről aligha beszélhetünk. Még a klasszikus értelemben vett megfigyelői státusz is értelmezést igényel a virtuális színtér esetében. Az offline megfigyelői jelenlét, még ha maximálisan passzív is, a testi észlelhetőség miatt hatással van az eseményekre, ám ugyanez nem érvényes az online térre: ezért inkább csak a kukkolói szerepkörnek feleltethető meg. De milyen etikai szabályok vonatkoznak egy kukkolóra? Hogyan járjon el egy kukkoló, ha korrekt akar lenni ismerőseivel szemben?¹⁰ Vannak ugyan jogilag védhető kutatói eljárások, de mivel ezek emberileg nem teljesen megnyugtatóak, úgy döntöttem, az innen szerzett ismereteimet direkt módom nem vonom be kutatásomba, illetve hasonlóan járok el, mint a személyes találkozás során szerzett ismeretek esetében, vagyis ügyelni fogok arra, hogy semmilyen személyazonosításra lehetőséget adó információt ne tegyek közzé. A Facebookon keresztül elérhetővé vált tudást mindössze arra használom, hogy a közösségi dinamikákat és a kapcsolatháló működését értem meg – az egyéni érintettségi szint fölött –, illetve segítségemre van abban, hogy megerősítsen vagy cáfoljon rövid terepmunkám alatt végzett megfigyeléseket, visszaigazoljon meglátásokat, összefüggéseket.

És mi a helyzet az elefánttal?

Joanna Cook és szerzőtársai a többszinterű etnográfia bírálatát egy tanítómesére építik a vakokról és az elefántról, amit a néphagyomány Buddhának tulajdonít. Eszerint a király elrendelte, hogy a birodalmában élő vakokat hozzák el, és

¹⁰ A Facebook erről így rendelkezik Jogi és Felelősségi Nyilatkozata 5. pontjának 7. részében: „Ha információt gyűjt felhasználókról: szerezzé meg hozzájárulásukat, tegye nyilvánvalóvá, hogy Ön (és nem a Facebook) gyűjti az információkat, és tegyen közzé adatvédelmi szabályzatot, mely meghatározza, hogy milyen információkat gyűjt, és hogyan használja fel azokat.” <https://www.facebook.com/legal/terms/update> – utolsó letöltés: 2016. március 16.

ismertessék meg az elefánttal, majd megkérdezték tőlük, hogy milyen az elefánt. Azok, akik a fejét érintették, azt válaszolták, olyan, mint egy edény. Akik a fülét tapintották, úgy vélték, rostáló kosárra hasonlít. Akik az ormányával találkoztak, az ekét említették. És így tovább, majd vitázni kezdtek. A példázatot akkor szokták elmesélni, amikor óvni akarnak, hogy részleges meglátások alapján következtetéseket vonjunk le az igazságról – jegyzi meg a szerzők, majd párhuzamba állítják a többszinterű etnográfia módszertanával. Kétségbe vonják, hogy a részek bármiféle egészhez vezetnének, és amellett érvelnek, hogy a szinterek bővítésével csak a lépték növelhető, a kutatás és a megismerés minősége nem (COOK et al., 2012).

Nos, nem tudom, hogy létezik-e elefánt vagy sem. Azt mégis tapasztalhattam a többszinterű kutatás során, hogy túlmutat több terep megismerésénél. Kirajzolódik általa valami nagyobb, valami tágabb *térben* történő jelenség. Több terep megismerése többet nyújt az összehasonlítás lehetőségénél, illetve a részismeretek halmozásánál. A spirálisan felépített terepmunka elvezetett magasabb összefüggésekig, még ha nem is a teljesség megismeréséig.

IRODALOM

AMELINA, Anna

- 2010 Searching for an Appropriate Research Strategy on Transnational Migration: The Logic of Multi-Sited Research and the Advantage of the Cultural Interferences Approach. *Forum Qualitative Social Research*, 11, 1. (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1279/2916> – utolsó letöltés: 2016. február 18.)

APPADURAI, Arjun

- 2001 A lokalitás természete. *Regio*, 12, 3, 3–29.

BICZÓ Gábor

- 2012 Szempontok az etnikai együttélés egyensúlyi helyzeteinek elméletéhez. *Kultúra és Közösség*, IV, III, III–IV, 23–35.

BOELLSTORFF, Tom

- 2012 Rethinking Digital Anthropology. In: HORST, Heather H. – MILLER, Daniel (szerk.): *Digital Anthropology*. 39–60. London – New York, Berg.

CANDEA, Matei

- 2009 Arbitrary Locations: In Deference of the Bounded Field-site. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory,*

- Praxis and Locality in Contemporary Research.* 25–46. Farnham – Burlington, Ashgate.
- CLIFFORD, James
 1997 Spatial Practices: Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology. In: GUPTA, Akhil – FERGUSON, James (szerk.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science.* 185–222. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- COLEMAN, Simon – COLLINS, Peter (szerk.)
 2006 *Locationing the Field. Space, Place and Context in Anthropology.* Oxford – New York, Berg.
- COOK, Joanna – LAIDLAW, James – MAIR, Jonathan
 2009 What if There in No Elephant? Towards a Conception of an Un-sited Field. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research.* 47–72. Farnham – Burlington, Ashgate.
- CRINIS, Vicki
 2012 The Challenges of Fieldwork: Researchers, Clothing Manufacturers, and Migrant Workers. *Journal of Social Issues in Southeast Asia*, 27. 1. 168–189.
- FALZON, Mark-Anthony
 2009 Introduction: Multi-Sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research.* 1–24. Farnham – Burlington, Ashgate.
- FEISCHMIDT Margit
 2007 Az antropológiai terepmunka módszerei. In: KOVÁCS Éva (szerk.): *Közössegtanulmány. Módszertani jegyzet.* 223–233. Budapest – Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- GUPTA, Akhil – FERGUSON, James
 1997 „The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology. In: GUPTA, Akhil – FERGUSON, James (szerk.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science.* 1–46. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- GALLO, Ester
 2009 In the Right Place at the Right Time? Reflections on Multi-Sited Ethnography in the Age of Migration. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research.* 87–102. Farnham – Burlington, Ashgate.

GATT, Caroline

- 2009 Emplacement and Environmental Relations in Multi-Sited Practice/Theory. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. 103–118. Farnham – Burlington, Ashgate.

HAGE, Ghassan

- 2005 A Not so Multi-sited Ethnography of a Not so Imagined Community. *Anthropological Theory*, 5, 4, 463–475.

HANNERZ, Ulf

- 2003 Being there... and there... and there!: Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography*, 4, 201–216.
- 2009 The Long March of Anthropology. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. 271–282. Farnham – Burlington, Ashgate.

HIRVI, Laura

- 2012 Multi-Sited Fieldwork amongst the Sikhs in Finland and California. Reaching the Offline via the Online. In: HIRVI, Laura – SNELLMAN, Hanna (szerk.): *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. 23–44. *Studia Fennica Ethnologica*.

HIRVI, Laura – SNELLMAN, Hanna (szerk.)

- 2012 Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork. *Studia Fennica Ethnologica*.

HORST, Cindy

- 2009 Expanding Sites: The Question of 'Depth' Explored. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. 119–134. Farnham – Burlington, Ashgate.

HORST, Heather H. – MILLER, Daniel (szerk.)

- 2012 *Digital Anthropology*. London – New York, Berg.

KISDI Barbara

- 2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

LAJOS Veronika

- 2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, 4, 4, 43–54.

LEONARD, Karen Isaksen

- 2009 Changing Places: The Advantages of Multi-Sited Ethnography. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory,*

- Praxis and Locality in Contemporary Research*. 165–180. Farnham – Burlington, Ashgate.
- MARCUS, George E.
 1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117.
 2000 Introduction. In: MARCUS, George E. (szerk.): *Para-Sites. A casebook against cynical reason*. 1–14. Chicago – London, University of Chicago Press.
- MARKHAM, Annette N.
 2013 Fieldwork in Social Media. What Would Malinowski Do? *Journal of Qualitative Communication Research*, 2, 4, 434–446.
- MAZZUCATO, Valentina
 2009 Bridging Boundaries with a Transnational Research Approach: A Simultaneous Matched Sample Methodology. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. 215–232. Farnham – Burlington, Ashgate.
- MILLER, Daniel
 2012 Social Networking Sites. In: HORST, Heather H. – MILLER, Daniel (szerk.): *Digital Anthropology*. 146–164. London – New York, Berg.
- MILLER, Daniel – HORST, Heather H.
 2012 The Digital and the Human: A Prospectus for Digital Anthropology. In: HORST, Heather H. – MILLER, Daniel (szerk.): *Digital Anthropology*. 3–38. London – New York, Berg.
- MILLER, Daniel – SLATER, Don
 2001 *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford – New York, Berg.
- NADAI, Eva – MAEDER, Christoph
 2005 Fuzzy Fields. Multi-Sited Ethnography in Sociological Research. *Forum Qualitative Social Research* 6. 3. (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/22/47> – utolsó letöltés: 2016. február 18.)
- NAGY Károly Zsolt
 2012 „Hová lett a református öntudat?” *A magyar református felekezeti identitás megújításának néhány diskurzusáról*. Doktori disszertáció. Pécs. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelv- és Kultúra Iskolai Kommunikáció Doktori Program.

PRÓNAI Csaba

- 2002 Migráció és kulturális antropológia (Tudománytörténeti vázlat). In: KOVÁCS Nóra – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. 347–366. Budapest, Akadémiai kiadó.

SANDU, Dumitru

- 2006 Expolatarea Europei prin migrații pentru muncă: 1990–2006. In: SANDU, Dumitru (szerk.): *Locuirea temporară în străinătate. Migrație economică a românilor: 1990–2006*. 17–39. București, Fundația Pentru o Societate Deschisă.

TÁNCZOS Vilmos

- 1996 Kitántorgott... Magyarországra. Egy társasutazás margójára. In: Uő.: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. 16–41. Kolozsvár, KOM-PRESS, Ariadné Könyvek.

VÖRÖS Miklós – FRIDA Balázs

- 2005 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: LETENYEI László (szerk.): *Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény*. 395–416. Budapest, L'Harmattan – Ráció Kiadó.

WEIBKÖPPEL, Cordula

- 2009 Traversing Cultural Sites: Doing Ethnography among Sudanese Migrants in Germany. In: FALZON, Mark-Anthony (szerk.): *Multi-Sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. 251–270. Farnham – Burlington, Ashgate.

NURSES IN SEVERAL LOCATIONS – RESEARCH AT VARIOUS SITES

METHODOLOGICAL DECISIONS IN MULTI-SITED ETHNOGRAPHY

The investigation of the integration of East-Central European nurses into global labour market excluded the possible analysis of a spatially well definable group at the beginning of the research project; therefore the application of a different method became necessary. These women move between not only home and a new place of residence abroad, but, depending on job opportunities and various life situations, live in a number of countries, changing sites. Consequently, it has seemed adequate to focus on the specific features of the subject matter and to choose sites of research accordingly.

For the study of migration it is a significant contribution of multi-sited ethnography, beyond the pragmatic novelty of methodology, i.e. the multiplication of sites, that transgressing the national and international interpretive framework, it opens up transnational dimension and draws attention to the fact that new entities (e. g. networks and sites) may come into being that rewrite the topography of migration. This method requires flexibility, creativity and shifts of technology. But how can this new type of information be managed? This is the level where it is worth stepping over from multiple fields to multiple sites, and search for the connection between the sites instead of the comparability of fields. The author of the article provides an interpretive framework for the understanding of participation of east-central European women in global catering sector at various points of the phenomenon and it contributes to the exploration of the inner dynamics and logics.

In course of the ever-expanding field research integrating new sites it may become clear that the key to understand the phenomenon is not to be detected in locally available contexts, but, rather, in the study of the various aspects of the phenomenon. Data got into context due to glancing at the process at several sites. The sites formed context for one another to deepen understanding.